

HELENA MIKOLCZ
Bydgoszcz

ROLE ZAWODOWE I SPOŁECZNE KOBIET W RODZINACH CHŁOPSKO-ROBOTNICZYCH*

Wprowadzenie

W ciągu ostatnich 30 lat nastąpiły głębokie przemiany w gospodarczej i społecznej strukturze wsi¹. Klasowe przemiany wsi są w dużej mierze wynikiem reformy rolnej z 1944/45 roku, będącej pierwszym, ważnym etapem przemian gospodarczych i społecznych klasy chłopskiej. Małe gospodarstwa rolne były zawsze integralną częścią składową systemu agrarnego w Polsce i przedmiotem największego wyzysku przez posiadaczy majątków ziemskich². W wyniku parcelacji ziemi obszarowej i osadnictwa na niej robotników rolnych i chłopów, ponad 1 mln rodzin otrzymało w 1944 i 1945 roku gospodarstwa rolne. W konsekwencji tej reformy i w następstwie późniejszych przemian na wsi powstały trzy sektory rolnictwa: państwowy, spółdzielczy i prywatny.

Socjalistyczne przeobrażenia w rolnictwie są zjawiskiem wielce złożonym, mającym miejsce zarówno w sferze społecznej, jak i produkcyjnej, jak wreszcie w świadomości ludności wiejskiej. Są to przemiany przebiegające z różnym natężeniem w zależności od obiektywnej rzeczywistości i polityki państwa na danym etapie rozwoju. Przemiany te i nowe wartości są przy tym w coraz większym stopniu akceptowane. Proces tych przeobrażeń jest jedną z najważniejszych cech rozwoju społeczności wiejskiej. Na uwagę zasługuje działalność gminnej służby rolnej, która poprzez prowadzenie działalności oświatowej³ i stosowanie różnych form doradztwa⁴ wpływa na zwiększenie towarowości gospodarstw wiejskich oraz na zmiany w sposobach pracy i w kulturze społeczności wiejskiej.

Dynamiczny rozwój ośrodków przemysłowych zlokalizowanych nie tylko w dużych aglomeracjach miejskich, ale również w małych miastach i na terenach wiejskich uwarunkowany był bogactwami naturalnymi, lokalnym przeludnieniem wsi oraz potrzebami gospodarczymi danego regionu. Spowodowało to proces odpływu ludności wiejskiej do zawodów pozarolniczych, przeważnie w przemyśle. Dotyczy to zwłaszcza członków rodzin z gospodarstw obszarowo niewielkich od 0,5 do 5 ha⁵, z których to gospodarstw rekrutuje się przede wszystkim wielka liczba chłopów-robotników, sięgająca od 1 do 2,7 mln⁶. Indywidualne gospodarstwa rolne, zlokalizowane na małym obszarze ziemi, prowadzone są zwykle w sposób tradycyjny, charakteryzują się małą produktywnością niskim dochodem i są przeważnie w posiadaniu rodzin dwuzawodo-

*) Niniejszy artykuł jest wstępnym opracowaniem rezultatów badań o charakterze socjologiczno - medycznym w Klinice Położnictwa i Chorób Kobięcych Filii AMG w Bydgoszczy. Kierownik Kliniki: doc. dr hab. J. Łukasik.

wych. Stosowane w przeważającej liczbie prymitywne formy gospodarowania, tak w produkcji zwierzęcej jak i roślinnej, mogą zaspokoić tylko w minimalnym stopniu potrzeby ekonomiczne rodziny. Na skutek trudnej sytuacji materialnej, jeden z członków rodziny, najczęściej mężczyzna, podejmuje stałą pracę zarobkową w zakładzie przemysłowym. Praca w przemyśle zapewnia stale dochody zabezpieczające byt materialny rodziny. Efektem pracy pozarolniczej jest zmiana podziału obowiązków w rodzinie⁷, wiążąca się z pewnymi przesunięciami układu ról społecznych. Z powodu stałej nieobecności męża wiele czynności w gospodarstwie rolnym przejmuje żona i automatycznie staje się kierownikiem gospodarstwa rolnego⁸, przez co tradycyjny podział na prace męskie i kobiece ulega zasadniczej zmianie⁹. Jest to jeden z najważniejszych rysów społeczno-zawodowej sytuacji kobiet-rolniczek we współczesnej wsi.

1. Problematyka i metody badawcze

1.1. Problematyka badawcza

Rozwijający się przemysł umożliwił ludności wiejskiej uzyskanie awansu społecznego dzięki podejmowaniu pracy zawodowej. Członkowie rodzin chłopsko-robotniczych posiadają przeważnie wykształcenie niepełne podstawowe, podstawowe, a wyjątkowo średnie, nie mają również wyuczonego zawodu pozarolniczego. Dlatego też w przemyśle są zatrudniani na nieatrakcyjnych i nisko płatnych stanowiskach pracy, przeważnie jako robotnicy przy pracach rozładunkowych, porządkowych, w kotłowniach, portierniach i straży przemysłowej¹⁰. W ten sposób rodzina chłopsko-robotnicza ma dwa źródła dochodu dla zapewnienia bytu materialnego rodzinie: z pracy w przemyśle oraz z produkcji rolnej. Mimo to dysponuje niskim budżetem finansowym, ponieważ o zamożności decyduje przede wszystkim wielkość dochodu z produkcji rolnej, który w znamienny sposób podwyższa standard ekonomiczny rodziny i pozycję w społeczności wiejskiej¹¹.

Problematyka dotycząca kobiet z rodzin chłopsko-robotniczych należy do złożonych. Spowodowane jest rolą, jaką kobiety przyjęły w gospodarstwie rolnym po podjęciu przez męża pracy zarobkowej. Obarczone są poza zajęciami typowymi dla kobiet również tymi, które tradycyjnie prowadził mężczyzna. Dlatego też podczas prowadzenia gospodarstwa rolnego wykonują wszelkie ciężkie prace fizyczne związane z produkcją roślinną i zwierzęcą¹², pełnią także rolę kierownika gospodarstwa, gospodyni domowej, żony, matki i mimo tylu rozlicznych obowiązków znajdują jeszcze czas wolny na udział w życiu społecznym wsi¹³. Bardzo rzadko wspólnie z mężem planują i organizują produkcję rolną¹⁴.

Praca mężczyzn w zakładzie przemysłowym i oddziaływanie dużych aglomeracji miejskich posiada też pozytywne wartości wpływające na unowocześnienie wyposażenia mieszkania i gospodarstwa domowego, na zmiany w sposobie pielęgnacji, wychowywania i kształcenia dzieci, spędzania wolnego czasu, jak również udziału w kulturze i w życiu społeczności lokalnej. Mimo to w rodzinie chłopsko-robotniczej kultywowane są tradycje, obyczajowość i styl życia środowiska wiejskiego, chociaż poprzez informacje od męża przenoszone są też elementy kulturowe i wzorce zachowań z aglomeracji miejskich¹⁵. Pod wpływem oddziaływania zakładu przemysłowego następują głębokie

przeobrażenia strukturalne w rodzinie chłopsko-robotniczej, a styl jej życia upodabnia się do stylu życia rodziny robotniczej w mieście. Zachodzą również zmiany w wielkości rodziny, gdyż przekształca się ona z wielopokoleniowej w rodzinę jednopokoleniową o mniejszej liczbie dzieci¹⁶.

Tak więc określenie standardu ekonomicznego i społecznego kobiet uzależniono od następujących czynników: wykształcenia, wielkości rodziny, dochodu przypadającego na członka rodziny, wielkości wolnego czasu, wielkości i standardu mieszkania, wyposażenia mieszkania, stanowiska pracy zawodowej, stażu w pracy zawodowej, udziału w kulturze, aktywności politycznej i działalności społecznej w środowisku lokalnym.

1.2. Metody i organizacja badań

Dla pełnego omówienia różnych aspektów pracy i życia kobiet z rodzin chłopsko-robotniczych zastosowano odpowiednie metody i techniki badawcze. W celu zebrania kompleksowego materiału faktograficznego posłużono się metodą badań terenowych. Metoda ta pozwoliła mi skonstruować pełny i naturalny obraz życia i pracy kobiet wiejskich z grupy chłopsko-robotniczej, prowadzących małe gospodarstwa rolne. Materiały do pracy zebrano za pomocą następujących technik badawczych:

- wywiadów zebranych od kobiet przy użyciu specjalnego kwestionariusza wywiadu,
- informacji uzyskanych od pracowników gminnej służby rolnej, dyrektorów i instruktoerek spółdzielczych kółek rolniczych oraz od przewodniczących kół gospodyń wiejskich,
- gromadzenia dokumentów statystycznych i urzędowych, jak również osobistych, dotyczących różnych aspektów pracy i życia kobiet.

Zastosowano również, dla uzupełnienia danych zebranych drogą wywiadów kwestionariuszowych, obserwację bezpośrednią i pośrednią.

Niezwykle cennym materiałem uzupełniającym były dokumenty urzędowe i statystyczne. Analiza treści tych dokumentów dała obszerną informację dotyczącą różnych aspektów pracy i życia kobiet.

Badania przeprowadzono w porozumieniu z Wojewódzkim Związkiem Kółek Rolniczych, ze spółdzielniami kółek rolniczych i kołami gospodyń wiejskich w 1979 roku.

Respondentki do badań socjologicznych wybierane były drogą wyselekcjonowanej próby losowej spośród kobiet zamieszkałych na wsiach.

1.3. Charakterystyka badanej zbiorowości

Badaniami objęto 264 kobiety z rodzin chłopsko-robotniczych zamieszkujące wieś województwa bydgoskiego. Badana grupa posiadała gospodarstwa rolne od 0,5 do 9 ha użytkowane przez wiele lat: 231 (87,5%), kobiet gospodarowało powyżej 10 lat. Rodziny zamieszkiwały stare i nowe budownictwo; w przeważającej liczbie domki

jednorodzinne (227 – 86,0%), rzadziej domy wielorodzinne (37 – 14,0%). Z grup chłopsko-robotniczych było rodzin: 176 (66,6%) jednopokoleniowych i 88 (33,4%) dwupokoleniowych. Rodziny jednopokoleniowe składały się najczęściej z czterech lub pięciu członków (107 – 40,5%), a dwupokoleniowe z sześciu członków (53 – 20,1%). Wszystkie respondentki były kobietami zamężnymi. Czas trwania małżeństwa wynosił od 0 do 30 lat, przeważały kobiety o dużym stażu małżeńskim, powyżej 15 lat było 157 (59,4%) kobiet. Liczba dzieci w rodzinie mieściła się w granicy od 1 do 5. Od 2 do 3 dzieci posiadało 165 (62,5%) kobiet.

Większość respondentek to kobiety w wieku średnim (tab. 1), które posiadały następujące wykształcenie: niepełne podstawowe 9,1%, podstawowe 55,3%, zawodowe rolnicze 20,5% i średnie 15,1%.

Tabela 1. Wiek badanych kobiet

Wiek	Liczba	Wskaźnik struktury (%)
21-25	8	3,0
26-30	28	10,6
31-35	76	28,8
36-40	48	18,1
41-45	55	20,8
46-50	20	7,6
51-55	10	3,8
56-60	19	7,3

Wszystkie respondentki należały do kół gospodyń wiejskich, nieliczne do partii politycznych (PZPR – 3,0%, ZSL – 0,4%) oraz do innych organizacji społecznych (4,5%).

2. Role zawodowe kobiet

Kobiety z rodzin dwuzawodowych, dotychczas jeszcze w niewielkiej liczbie, unowocześniają własne gospodarstwa rolne poprzez stawianie budynków, poprawną agrotechnikę, wysokie nawożenie, mechanizację, przy czym zmiany w sposobie gospodarowania dają możliwości uzyskiwania wysokich plonów w produkcji roślinnej i zwierzęcej. Takie zaangażowanie w produkcji rolnej pochodzi ze świadomego wyboru wynikającego z umiłowania zawodu rolnika, ambicji zawodowych kobiet oraz dążenia do uzyskania wysokich efektów produkcyjnych. Odbywa się to nieraz nawet kosztem rezygnacji z osobistych planów i celów: z uzupełnienia wykształcenia, z pogłębiania własnych zainteresowań, z udziału w kulturze, z działalności społecznej i politycznej.

W procesie produkcyjnym w rolnictwie jest niezwykle ważne by kobieta wybierała zawód rolnika dobrowolnie, zgodnie z swymi właściwościami psychofizycznymi i psychospołecznymi. W tradycji i obyczajowości wioskowej zostało przyjęte, że dziewczyny zawierają najczęściej związki małżeńskie w wieku od 18 do 22 lat¹⁷. Prawie wszystkie

respondentki niezależnie od wieku dziedziczyły lub uzyskiwały gospodarstwa rolne w wyniku zawierania małżeństwa z rolnikiem, a umiejętności zawodowe zdobyły przeważnie w czasie udzielania pomocy rodzicom w wykonywaniu różnych prac polowych i hodowlanych¹⁸.

W dotychczasowych badaniach stwierdzono, że rodziny chłopsko-robotnicze gospodarują przeważnie na małym areale użytków rolnych, zwykle od 0,5 do 2 ha¹⁹. Jest to zbieżne z moją obserwacją, gdyż duża liczba rodzin (36,0%) posiadała od 0,5 do 2 ha użytków rolnych (tab. 2).

Tabela 2. Wielkość użytków rolnych w hektarach

Wielkość użytków rolnych w ha	Liczba	Wskaźnik struktury (%)
0,5-1,0	33	12,5
1,0-2,0	62	23,5
2,0-3,0	27	10,2
3,0-4,0	44	16,7
4,0-5,0	21	8,0
5,0-6,0	28	10,6
6,0-7,0	22	8,3
7,0-8,0	19	7,2
8,0-9,0	8	3,0

Rolnik, tak mężczyzna, jak i kobieta, zdobywa pozycję społeczną i autorytet w środowisku wioskowym nie tylko dzięki wielkości gospodarstwa rolnego i stanu posiadania, lecz także przez sposób i umiejętność jego prowadzenia. Bardzo istotnym z wielu względów czynnikiem jest stopień identyfikacji kobiety z rolą zawodową, gdyż wskazuje, jakie funkcje i zadania uważa jednostka za najważniejsze, co wpływa na zadowolenie z wykonywanej pracy, na jej jakość i efekty²⁰.

Kobiety z rodzin chłopsko-robotniczych pełnią wielorakie role, jednak najwięcej aktywności i osobistego zaangażowania przeznaczają na prowadzenie gospodarstwa rolnego i w ten sposób identyfikują się z zawodem rolnika. Posiadają one niewielkie wykształcenie i kwalifikacje zawodowe, a produkcję rolną, tak roślinną jak i zwierzęcą prowadzą zazwyczaj w sposób tradycyjny. Tylko w małym odsetku kobiety bardzo młode i młode mają wykształcenie rolnicze i gospodarują w sposób intensywny. W grupie analizowanych respondentek (tab. 3) wykształcenie niepełne podstawowe posiadało 9,1%, podstawowe 55,3% zawodowe-rolnicze 20,5% i wykształcenie średnie 15,1%.

Praca kobiet w zawodzie rolnika w tradycyjnej mentalności społeczności wioskowej jest znacznie niżej oceniana niż praca mężczyzny. Według opinii środowiska wiejskiego mają one znacznie mniejszy zasób wiadomości i umiejętności praktycznych w prowadzeniu gospodarstwa rolnego. Małe gospodarstwa rolne prowadzone ekstensywnie nie zapewniają nawet podstawowej egzystencji materialnej rodzinie. Dlatego też jeden z jej członków, na ogół mężczyzna, jest zmuszony do podjęcia pracy, najczęściej w przemyśle zlokalizowanym w mieście lub przedsiębiorstwie współpracującym

Tabela 3. Wykształcenie kobiet z rodzin chłopsko-robotniczych w zależności od wieku

Wykształcenie	Niepełne podstawowe		Podstawowe		Zawodowe – rolnicze		Średnie		Ogółem	
	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
21–25	–	–	4	1.5	–	–	4	1.5	8	3.0
26–30	–	–	8	3.0	16	6.1	4	1.5	28	10.6
31–35	–	–	23	8.7	29	11.0	24	9.1	76	28.8
36–40	–	–	32	12.1	8	3.0	8(1)	3.0	48	18.1
41–45	6	2.3	48	18.1	1	0.4	–	–	55	20.8
46–50	8	3.0	12	4.6	–	–	–	–	20	7.6
51–55	3	1.1	7	2.7	–	–	–	–	10	3.8
56–60	7	2.7	12	4.6	–	–	–	–	19	7.3
Ogółem	24	9.1	146	55.3	54	20.5	40	15.1	264	100.0

(1) wykształcenie średnie rolnicze

z rolnictwem albo w administracji. W badanych rodzinach dwuzawodowych 192 (72.7%) mężczyzn zatrudnionych było w miastach, a 72 (27.3%) na terenach wiejskich. Według H. Bednarskiego²¹ industrializacja, jako jeden z czynników sprawczych postępu w sferze ekonomicznej oraz społeczno-kulturalnej miast i wsi, pociąga za sobą także określone negatywnie społecznie konsekwencje. Należy do nich rozszerzające się często nadmierne zjawisko migracji ludności wiejskiej do miast. Ze wsi do miast odpływa w większości element najbardziej prężny i młody, głównie mężczyźni, co powoduje między innymi pogłębianie się procesu feminizacji zawodu rolnika oraz dodatkowo często nadmierne obciążenie kobiet wiejskich pracą w gospodarstwie i w domu, zazwyczaj kosztem ograniczenia ich czasu wolnego, a nawet fizjologicznie niezbędnego wypoczynku.

Na skutek niskich kwalifikacji zawodowych i konwencjonalnego sposobu gospodarowania na roli rodziny dwuzawodowe osiągają w produkcji roślinnej niskie plony, co w znamienny sposób ogranicza gromadzenie większych ilości pasz własnych i powoduje zmniejszenie hodowli zwierząt. W ostatecznym więc rozrachunku gospodarstwa te uzyskują niskie efekty ekonomiczne. Badana grupa kobiet (tab. 4) osiągała roczny dochód z gospodarstwa rolnego od 8.000 do 280.000 zł, u większości dochód ten mieścił się w niskich wartościach i wynosił od 10.000 do 30.000 zł (64.8%).

Również mężczyźni z rodzin dwuzawodowych mają niskie dochody, gdyż najczęściej nie posiadają wykształcenia i kwalifikacji zawodowych pozarolniczych²². Dlatego też zatrudnieni są na nieatrakcyjnych, mało płatnych stanowiskach pracy, przeważnie jako robotnicy niewykwalifikowani, uzyskując za swą pracę niskie wynagrodzenie. Zarobki miesięczne mężczyzn (tab. 5) kształtowały się od 2.000 do 8.000 zł, w 40,9% wynosiły tylko od 2.000 do 3.000 zł.

Należy stwierdzić, że rodziny chłopsko-robotnicze mają niski standard materialny, co

Tabela 4. Dochód z gospodarstwa rolnego

Suma w zł	Liczba	Wskaźnik struktury (%)
8.000	1	0,4
10.000	40	15,2
15.000	43	16,3
20.000	37	14,0
30.000	51	19,3
35.000	8	3,0
40.000	10	3,8
50.000	18	6,8
60.000	17	6,4
70.000	10	3,8
80.000	15	5,6
100.000	10	3,8
140.000	2	0,8
170.000	1	0,4
280.000	1	0,4

Tabela 5. Zarobki mężczyzn

Zarobki w złotych	do 2000	od 2000 do 3000	od 3000 do 4000	od 4000 do 5000	od 5000 do 6000	od 6000 do 7000
Liczba	24	84	59	76	20	1
Wskaźniki struktury (%)	9,1	31,8	22,3	28,9	7,6	0,4

potwierdza także średni dochód miesięczny przypadający na jednego członka (tab. 6), który u większości rodzin mieścił się w granicy od 1.000 do 2.000 zł.

Gospodarstwa chłopsko-robotnicze mają odrębną specyfikę w porównaniu z pozostałymi gospodarstwami rolnymi, bo nie ma w nich, typowego dla indywidualnych

Tabela 6. Średni dochód na członka rodziny wyrażony w złotych

Średni dochód na osobę w złotych	Liczba	Wskaźnik struktury
1.000	48	18,2
1.500	110	41,7
2.000	40	15,2
2.500	26	9,8
3.000	19	7,2
4.000	1	0,4
4.500	4	1,5
5.000	7	2,6

gospodarstw, rodzinnego sposobu wytwarzania oraz podziału na męską i kobiecą sferę działalności produkcyjnej, gdyż żona przejmuje w gospodarstwie rolnym wszelkie zadania i obowiązki męża. Tradycyjne, a niekiedy nawet prymitywne formy gospodaro-

wania wydłużają nadmiernie czas pracy kobiety. W badanej grupie kobiet czas pracy przeznaczony dziennie na produkcję rolną mieścił się w granicach od 4 do 15 godzin, a u 73,9% wynosił od 8 do 12 godzin.

Natomiast udział mężczyzny w procesie produkcyjnym jest zależny od jego zaangażowania w pracy na roli i od wielkości posiadanego czasu (po odliczeniu godzin na pracę zawodową, dojazdy i potrzeby fizjologiczne). Dlatego też w rodzinach dwuzawodowych mężczyzna nie jest pełnowartościowym partnerem kobiety w prowadzeniu gospodarstwa rolnego, a pomoc jego ogranicza się do okresu spiętrzenia pracy w rolnictwie. Kobieta-rolniczka z rodziny chłopsko-robotniczej uzyskuje też w nieokreślonych bliżej wymiarach pomoc w prowadzeniu gospodarstwa rolnego od dzieci (jest to jednak zależne od ich liczby i wieku), a w rodzinach wielopokoleniowych od rodziców, teściów i dziadków.

Stwierdzono niejednokrotnie, że mały areal gruntów uprawnych i tradycyjny sposób gospodarowania wpływa na specyfikę produkcji, w której niepodzielnie dominuje hodowla. Jest to zgodne z moją obserwacją, gdyż badane respondentki (tab. 7) hodowały w 100% drób, w 19,3% konie, w 90,5% trzodę chlewną, w 1,1% owce, w 24,6% bydło i w 0,4% nutrie.

Tabela 7. Produkcja zwierzęca

Wyszczególnienie	Liczba	Wskaźnik struktury (%)	
drób	264	100,0	
konie	51	19,3	
trzoda chlewna	239	90,5	
bydło	krowy	64	24,2
	bukaty	1	0,4
owce	3	1,1	
nutrie	1	0,4	

3. Kobieta jako organizator gospodarstwa domowego

Gospodarstwa domowe w skali całego kraju pełnią niezwykle ważne funkcje w formułowaniu osobowości i więzi uczuciowej dzieci i młodzieży. Według K. Chylińskiej „gospodarstwo domowe stanowi przy tym naturalne ujście dla nader ludzkiej tęsknoty dla własnego obszaru „prywatności” chroniąc jednostkę przed owym zewnętrzny, zabiegany, masowym, ponad miarę zorganizowanym światem”²³.

W społeczności wiejskiej, tak w sektorze gospodarki państwowej, spółdzielczej, czy też prywatnej produkcji rolnej, domeną kobiet jest gospodarstwo domowe, któremu pragną przeznaczyć jak najwięcej zaangażowania, energii i czasu²⁴. Wyposażenie i poziom urządzenia gospodarstwa domowego świadczy o kulturze rodziny i zależny jest od wykształcenia kobiet, dochodu przypadającego na członka rodziny, wielkości mieszkania, odległości od aglomeracji miejskich i dogodności połączeń komunikacyjnych.

Większość gospodarstw rolnych chłopsko-robotniczych prowadzona jest w sposób

konserwatywny. Na podobnie niskim poziomie urządzone i wyposażone są również gospodarstwa domowe. W celu zmniejszenia dystansu w poziomie wyposażenia, funkcjonowania gospodarstwa domowego i niwelacji powstałych zapóźnień na wsi powołano w 1974 roku stanowisko instruktora gospodarstwa domowego, które jest integralną częścią gminnej służby rolnej.

Rodziny chłopsko-robotnicze zamieszkują częściej domki jednorodzinne, niż mieszkania w domach wielorodzinnych. Zasiedlone w domach jednorodzinnych posiadają na ogół bardzo dobre warunki lokalowe, co często łączy się ze znacznym dochodem przypadającym na jednego członka rodziny. Wyposażenie ich mieszkania i gospodarstwa domowego upodabnia się do mieszkań i gospodarstw domowych robotników miejskich. Wśród 264 respondentek (tab. 8) 148 (56,1%) zamieszkiwało w budownictwie starym (143 w domach jednorodzinnych i 5 w domach wielorodzinnych) i 116 (43,9%) w nowym budownictwie (84 w domkach jednorodzinnych i 32 w domach wielorodzinnych).

Tabela 8. Wielkość mieszkań w starym i nowym budownictwie

Liczba izb	Stare budownictwo				Nowe budownictwo			
	domki jednorodzinne		mieszkanie w domu wielorodzinnym		domki jednorodzinne		mieszkanie w domu wielorodzinnym	
	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
1	7	2.7	5	1.9	–	–	1	0.4
2	62	23.5	–	–	12	4.5	23	8.7
3	38	14.4	–	–	34	12.9	8	3.0
4	31	11.7	–	–	17	6.4	–	–
5	4	1.5	–	–	21	8.0	–	–
6	1	0.4	–	–	–	–	–	–
Ogółem	143	54.2	5	1.9	84	31.8	32	12.1

Na poziom urządzenia mieszkania i wyposażenia gospodarstwa domowego ma duży wpływ wielkość rodziny. Rodziny o małym stażu małżeńskim składające się z licznych członków, posiadają z reguły gorzej wyposażone mieszkanie i urządzone gospodarstwo domowe.

Na tradycyjny sposób żywienia rodziny ma bezpośredni wpływ niepełne zaopatrzenie ludności wiejskiej w wyroby przemysłu rolno-spożywczego. Również rodzina wiejska w porównaniu z miejską ma utrudniony dostęp do różnych rodzajów usług: komunikacyjnych, gastronomicznych, zdrowia, opieki socjalnej nad dziećmi i ludźmi starymi.

W analizowanej grupie rodzin dwuzawodowych, które były jednopokoleniowe i dwupokoleniowe liczba osób w gospodarstwie domowym wahała się od 3 do 12, jednak w 70,8% rodziny składały się od 4 do 6 członków (tab. 9): średnio w rodzinie było od 4,3 do 6,7 osób²⁵.

Nowoczesne gospodarstwa domowe cechują się odpowiednim wyposażeniem, wy-

Tabela 9. Liczba osób w gospodarstwie domowym

Rodzina	Liczba osób w rodzinie																							
	2		3		4		5		6		7		8		9		10		12					
	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%		
jednopo- koleniowa	6	2,3	33	12,5	69	26,1		38	14,4	22	8,3	8	3,0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
dwupoko- leniowa	-	-	-	-	-	-	5	1,9	53	20,1	12	4,5	2	0,8	14	5,3	1	0,4	1	0,4	1	0,4		
Ogółem	6	2,3	33	12,5	69	26,1	43	16,3	75	28,4	20	7,5	2	0,8	14	5,3	1	0,4	1	0,4	1	0,4		

soką mechanizacją, automatyzacją, gromadzeniem zapasów żywności i prowadzeniem racjonalnego żywienia rodziny.

Urządzenie i wyposażenie mieszkań respondentek niewiele różniło się od ogólnego standardu występującego w społeczności wiejskiej czy miejskiej. Mieszkania (tab. 10)

Tabela 10. Przedmioty i urządzenia ogólnego użytku, w które wyposażone są gospodarstwa domowe

Rodzaj przedmiotu	Liczba	%	Nowe budownictwo		Stare budownictwo	
			Liczba	%	Liczba	%
I. Przedmioty i urządzenia ogólnego zastosowania:						
- elektryczność	264	100.0	148	56.1	116	43.9
- bieżąca woda	217	82.2	115	43.6	102	38.6
- centralne ogrzewanie	124	46.9	69	26.1	55	20.8
- gaz sieciowy i z butli	95	36.0	54	20.5	41	15.5
- piece kaflowe	140	53.0	18	6.8	122	46.2
- telefon	7	2.6	4	1.5	3	1.1
- studnie	47	17.8	1	0.4	46	17.4
II. Urządzenia i przedmioty ułatwiające pracę w kuchni, związane z przygotowaniem posiłków i przechowywaniem produktów żywnościowych:						
- lodówka	256	97.0	114	43.2	142	53.8
- proź	116	43.9	48	18.2	68	25.7
- mikser	73	27.6	32	12.1	41	15.5
- młynek elektryczny do kawy	112	42.4	40	15.1	72	27.3
- sokowirówka	100	37.9	48	18.2	52	19.7
- zlewozmywak z ciepłą wodą	97	36.8	63	23.9	34	12.9
III. Urządzenia do prania, utrzymywania higieny osobistej i czystości mieszkania:						
- łazienka	130	49.3	105	39.8	25	9.5
- pralka elektryczna zwykła	260	98.5	84	31.8	176	66.7
- pralka elektryczna wieloczynnościowa	20	7.6	15	5.7	5	1.9
- odkurzacz	201	76.1	88	33.3	113	42.8
- froterka elektryczna	5	1.9	3	1.1	2	0.8
IV. Przedmioty i urządzenia przeznaczone do wypoczynku i rozrywki						
- telewizor czarno-biały	259	98.1	88	33.3	171	64.8
- aparat radiowy	229	86.8	81	30.7	148	56.1
- telewizor kolorowy	12	4.5	7	2.6	5	1.9
- adapter	144	54.5	55	20.8	89	33.7
- magnetofon	89	33.7	40	15.1	49	18.6
- aparat fotograficzny	40	15.1	18	6.8	22	8.3

wyposażone były w bieżącą wodę w 82,2%, centralne ogrzewanie w 46,9%, w gaz 36,0% i telefon w 2,6%. Gospodarstwa domowe posiadały w 97% lodówkę, w 43,9% proź, w 27,6% mikser, w 42,4% młynek elektryczny do kawy, w 36,6% zlewozmywak z ciepłą wodą. Z urządzeń niezbędnych do zachowania czystości i higieny mieszkania rodzin chłopsko-robotniczych wyposażone były w 49,3% w łazienki, w 98,5%

pralki elektryczne zwykle, w 7,6% pralki elektryczne wieloczynnościowe, w 76,1% odkurzacze i w 1,9% froterki elektryczne.

4. Czas wolny i formy jego spędzania

Intensyfikacja produkcji rolnej i dynamicznie rozwijająca się towarowość gospodarstw przyczyniła się do zwiększenia dobrobytu i znacznego wzrostu poziomu życia ludności wiejskiej. Spowodowało to także głębokie przemiany strukturalne w rolach pełnionych przez kobiety, rozszerzając sfery ich zainteresowań, zadań i obowiązków, tak w gospodarstwie rolnym, jak i domowym, w wychowaniu i kształceniu dzieci, co w konsekwencji wpłynęło na zmniejszenie ilości czasu wolnego.

Według H. Bednarskiego – stale skracanie dyspozycyjnego czasu wolnego przez pełnienie wielorakich ról w gospodarstwie domowym i w społeczności lokalnej ma negatywny wpływ na rozwój osobowości.

Sytuacja ta mogłaby ulec zmianie tylko dzięki unowocześnieniu i rozszerzeniu działalności handlu i usług w środowisku wiejskim²⁶. Ograniczenie lub niekiedy nawet całkowity brak wolnego czasu odczuwają szczególnie kobiety bardzo młode i młode, krótko po zawarciu związku małżeńskiego, które zajmują się reorganizacją gospodarstwa rolnego i domowego, i dodatkowo są jeszcze obciążone pielęgnacją i wychowywaniem małych dzieci.

Formy i sposoby wykorzystywania wolnego czasu zależne są od wykształcenia, standardu ekonomicznego, rodzaju wykonywanej pracy oraz od osobistych zainteresowań, uwarunkowanych hierarchią wartości i potrzeb²⁷.

Najwięcej czasu przeznaczają żony chłopów – robotników na pełnienie zawodowej roli rolnika. Fakt ten jest znamieny dla wszystkich kobiet mieszkających na wsi i zatrudnionych bezpośrednio w produkcji (w państwowych przedsiębiorstwach gospodarki rolnej, rolniczych spółdzielniach produkcyjnych, w spółdzielniach kółek rolniczych i gospodarstwach prywatnych). W społeczności wioskowej na skutek utrzymywania się prywatnego sektora rolnictwa, wszelkie interesy rodziny, w tym także i czas wolny kobiet, bezwzględnie podporządkowane są procesom produkcji rolnej, pomnażającej status materialny i społeczny rodziny. Dlatego też występuje duża dysproporcja w ilości czasu wolnego kobiet miejskich zatrudnionych w przemyśle, w porównaniu z kobietami wiejskimi zatrudnionymi w rolnictwie. Czas wolny kobiet wiejskich, pełniących rolę zawodową rolnika, maleje do minimum w okresie prac wiosennych, letnich, a zwłaszcza jesiennych. Zjawisko czasu pracy niezwykle obrazowo przedstawia E. Jagiello-Lysiowa na zasadzie „słońce w pole wyгнаło, noc z pola przyгнаła” i na zasadzie „krowy ryczą, świny kwiczą – wszystko chce stale jeść”²⁸.

Kobiety z rodzin chłopsko-robotniczych (tab. 11) dobowy czas przeznaczają na prowadzenie gospodarstwa rolnego od 4 do 15 godzin, a w 73,9% od 8 do 12, na pracę w gospodarstwie domowym od 1 do 8, jednak większość (77,6%) od 3 do 6, na czas zajęty poza pracą od 5 do 8, zwykle jednak od 7 do 8 (72,3%) i pozostały dyspozycyjny czas wolny od 0,5 do 3, przeważnie od 0,5 do 2 (78,8%).

Badane respondentki przeznaczały swój czas wolny (tab. 12): w 10,2% na zajęcia

Tabela 11. Struktura dobowego budżetu czasu

Wyszczególnienie	Czas w godzinach	Liczba	Wskaźnik struktury (%)
Czas zużywany na prowadzenie gospodarstwa rolnego	4-5	33	12.5
	6-7	35	13.2
	8-9	123	46.6
	10-12	72	27.3
	15	1	0.4
Czas przeznaczony na pracę w gospodarstwie domowym	1-2	2	0.8
	2-3	21	8.0
	3-5	93	35.2
	5-6	112	42.4
	6-8	36	13.6
Czas zajęty poza pracą	8	120	45.4
	7	71	26.9
	6	63	23.9
	5	10	3.8
Czas wolny przeznaczony na wypoczynek osobiste zainteresowania i udział w życiu kulturalnym	0.5	28	10.6
	0.5-1	75	28.4
	1-2	133	50.4
	2-3	28	10.6

Tabela 12. Formy spędzania czasu wolnego

Czas spędzam na:	Liczba	Wskaźnik struktury (%)
zajęciach amatorskich (roboty ręczne, haftowanie, wyszywanie, tkanie, szycie dla przyjemności)	27	10.2
oglądanie telewizji	258	97.7
czytaniu czasopism i książek.	111	42.0
spotkaniach towarzyskich	185	70.1
sluchaniu radia	24	9.1
uczęszczaniu do kina	4	1.5
uczestnictwie w zabawach	2	0.8
uprawianiu sportu i wycieczek	1	0.4
zajęciach różnych (np. spacerach, zbieraniu grzybów)	22	8.3

amatorskie, w 97,7% na oglądanie telewizji, w 42,0% na czytanie książek i czasopism, w 70,1% na spotkania towarzyskie, w 9,1% na słuchanie radia, w 1,5% na uczęszczanie do kina, w 0,8% na uczestnictwo w zabawach, w 0,4% na uprawianiu sportu i wycieczek i w 8,3% na zajęcia różne.

Czas wolny ma istotne znaczenie dla pełnej egzystencji jednostki, gdyż pozwala na

realizowanie własnych zainteresowań, rozwój osobowości, uczestnictwo w wychowaniu dzieci, w życiu towarzyskim i udział w kulturze²⁹. Należy podkreślić, że na poziom standardu społecznego i ekonomicznego kobiety z rodziny chłopsko-robotniczej największy wpływ wywierają cztery podstawowe wskaźniki: satysfakcja z wykonywanej pracy w zawodzie rolnika, wielkość dochodu, stan zdrowia i czas wolny.

5. Udział w kulturze

Przemiany struktury społecznej, powstałe przede wszystkim przez demokratyzację szkolnictwa, upowszechnienie oświaty, wzrost zasobów materialnych, postęp techniczny i rozwój środków masowego przekazu – przyczyniają się do coraz pełniejszego dostępu kobiet wiejskich do kultury ogólnonarodowej.

Rodzina chłopsko-robotnicza jest związana przede wszystkim z tradycją, obyczajowością i kulturą ludową środowiska wioskowego. Z. Tyszka podkreśla, że robotnicy niewykwalifikowani bardziej „trzymają się” swych dawnych środowisk, dojeżdżając do pracy z rodzinnych wsi i miasteczek³⁰.

We współczesnej wsi dokonuje się duży postęp w korzystaniu ze zdobyczy cywilizacji i osiągnięć kultury. Na przemiany kulturowe w środowiskach wiejskich mają wpływ domy kultury i biblioteki; czytelnictwo książek i czasopism.

Z gazet i czasopism (tab. 13) systematycznie prenumerowanych największe zainteresowanie wzbudziły: w 35,2% Przyjaciółka, w 34,1% Gazeta Pomorska, w 26,5% Gospodyni, w 10,2% Ilustrowany Kurier Polski. Najbardziej poczytne u badanych kobiet artykuły w czasopismach i gazetach (tab. 14) dotyczyły: problemów związanych z wychowaniem dzieci i życiem w rodzinie (92,0%), aktualnego serwisu informacyjnego z kraju i ze świata (42,4%), problematyki z zakresu gospodarstwa domowego (36,3%), informacji i publicystyki na tematy wiejskie (38,2%) i problematyki z zakresu gospodarstwa rolnego (36,3%).

Tabela 13. Gazety i czasopisma systematycznie czytane przez kobiety (dot. liczby stałych czytelniczek)

Tytuły gazet i czasopism	Liczba	Wskaźnik struktury (%)
1. Gazety:		
Gazeta Pomorska	90	34,1
Ilustrowany Kurier Polski	27	10,2
Dziennik Wieczorny	17	6,4
2. Czasopisma ogólne:		
Przyjaciółka	93	35,2
Gospodyni	70	26,5
Kobieta i życie	26	9,8
Twoje Dziecko	16	6,1
Nowa Wieś	11	4,2
Rodzina	10	3,8
Panorama	10	3,8
Kujawy	8	3,0
Przekrój	1	0,4
Inne	21	7,9
Brak zainteresowań czytelniczych	2	0,8

Tabela 14. Zestawienie głównych rodzajów zainteresowań czytelniczych kobiet

Rodzaj zainteresowania	Liczba	Wskaźnik struktury (%)
Problematyka z zakresu gospodarstwa domowego (artykuły omawiające sprawy mechanizacji, sprawy domowe, urządzenie mieszkań, gotowanie, żywienie, szycie)	110	41,6
Problematyka związana z wychowaniem dzieci i życiem rodzinnym	243	92,0
Bieżący serwis informacyjny z kraju i ze świata	112	42,4
Informacje i publicystyka na tematy wiejskie	101	38,2
problematyka z zakresu gospodarstwa rolnego (artykuły omawiające sprawy produkcji roślinnej i hodowli)	96	36,3
Publicystyka na tematy polityczne i społeczno-kulturalne	35	13,2
Inna problematyka	15	5,7

We współczesnym świecie tak w środowisku miejskim, jak i wiejskim korzystanie ze sfer kultury jest możliwe przede wszystkim dzięki środkom masowego przekazu. Rodziny chłopsko-robotnicze wyposażone były w następujące urządzenia przeznaczone do wypoczynku i udziału w kulturze (tab. 11): w 98,1% w telewizory, w 86,8% w aparaty radiowe w 4,5% w telewizory kolorowe, w 54,5% w adaptory, w 33,7% w magnetofony i w 15,1% w aparaty fotograficzne.

Spośród audycji telewizyjnych (tab. 15) badana grupa kobiet najczęściej interesowała się: w 97,3% filmem fabularnym, w 72,7% programami rozrywkowymi, w 36,3% – programami informacyjnymi i w 25,7% – audycjami popularno-naukowymi.

Tabela 15. Tematyka programów telewizyjnych najchętniej oglądanych przez respondentki

Rodzaj programu	Liczba	Wskaźnik struktury (%)
Programy informacyjne np. Dziennik	96	36,3
Filmy fabularne	257	97,3
Programy rozrywkowe	192	72,7
Audycje popularno-naukowe	68	25,7
Teatr	12	4,5

Przekazy wielorakich wartości moralnych, obyczajowych, wzorców życia, związanych z aglomeracją miejską, są przenoszone przez mężczyznę posiadającego bezpośredni kontakt z kulturą miejską. Niektóre elementy kulturowe są przejmowane i akceptowane jako nowe wzorce i treści w procesie przemiany strukturalnej rodziny. Tak więc w rodzinie chłopsko-robotniczej poza kulturą ludową przejmowane są elementy kultury miejskiej³¹. Wpływa to nie tylko na głębokie przemiany strukturalne rodziny, ale także oddziałuje na przekształcenia kulturowe społeczności wioskowej. Udział w kulturze rodzin chłopsko-robotniczych realizowany jest przeważnie poprzez ogląda-

nie telewizji, słuchanie radia i w znacznie mniejszym zakresie przez czytanie czasopism, gazet, książek, uczęszczanie do kina, teatru i na koncerty muzyczne. Tradycyjalny zwyczaj wioskowy kulturuje uczestnictwo w obrzędach religijnych, co jest swoistą formą brania udziału w kulturze ludowej i miejscem spotkań towarzyskich.

Uwagi końcowe

Kobiety z rodzin chłopsko-robotniczych wchodzi w posiadanie gospodarstw rolnych w wyniku procesów spadkowych lub na skutek zawierania związków małżeńskich z rolnikami. Gospodarują zwykle od wielu lat i są związane kulturowo ze środowiskiem wiejskim.

W skali kraju gospodarstw chłopsko-robotniczych jest około 1 do 2.7 mln i liczba ich ulega stopniowemu zmniejszaniu się w wyniku społecznej polityki państwa.

Mimo że rodziny z grupy chłopsko-robotniczej gospodarują na niewielkim areale gruntów uprawnych, w strukturze krajowego rolnictwa, to jednak mają duże rezerwy i możliwości do zwiększenia produkcji rolnej, której część może być przeznaczona na zaspokojenie rynku żywnościowego dużych aglomeracji miejskich. Tradycyjne, a niekiedy nawet prymitywne, formy gospodarowania prawie wszystkich rodzin chłopsko-robotniczych ulegają modernizacji i stopniowemu przekształceniu: jedne – o większym areale gruntów – zmieniły się w gospodarstwa specjalistyczne z uprofilowaniem na produkcję roślinną lub hodowlę zwierząt, natomiast drugie, o małej powierzchni użytków rolnych, zlokalizowane w obszarze dużych miast, rozwinęły produkcję sadowniczą, warzywniczą i roślin ozdobnych.

Tradycyjalnie gospodarująca rodzina chłopsko-robotnicza uzyskiwała w przeważającej liczbie niskie wartości ekonomiczne, nie zabezpieczające podstawowych warunków materialnych bytu rodziny, u której poza tym istnieje tzw. „nadwyżka siły roboczej”, co sprawia, że jeden z jej członków podejmuje pracę zarobkową w zakładzie przemysłowym. Praca mężczyzny w przemyśle zapewniała stały dochód niezależny od warunków przyrodniczo-pogodowych, podwyższający budżet rodziny na potrzeby materialne jej członków. Przystąpienie mężczyzny do pracy zarobkowej w przemyśle zmniejsza jego zainteresowanie produkcją rolną i powoduje obniżenie poziomu gospodarowania, wyrażające się w ostatecznym efekcie zmniejszeniem produkcji roślinnej, ograniczeniem hodowli zwierząt i uzyskaniem niższych dochodów. W wyniku tego kobieta przejmuje w całości wszystkie zadania i obowiązki wynikające z prowadzenia gospodarstwa rolnego, a udział mężczyzny ogranicza się zwykle do okresu spiętrzenia prac w produkcji roślinnej i do trwania urlopu wypoczynkowego. Funkcję kierownika gospodarstwa rolnego pełni kobieta, która wykonuje ciężkie prace fizyczne tak w produkcji zwierzęcej jak i roślinnej, tradycyjnie pełnione przez mężczyznę. Mężczyźni z grupy chłopsko-robotniczej zwykle nie posiadają wykształcenia i wyuczonego zawodu pozarolniczego. Dlatego też zatrudniani są jako robotnicy niewykwalifikowani na stanowiskach nieatrakcyjnych i stanowią grupę pracowników niżej zarabiających w wysokości około 2.500–3.000 zł miesięcznie. Natomiast roczny dochód z gospodarstwa prowadzonego przez kobiety kształtował się od 8.000 do 280.000 zł, jednak

większość osiągała od 10.000 do 30.000 zł, tak że standard materialny i dobrobyt rodziny może być podnoszony w oparciu o zwiększenie towarowości we własnym gospodarstwie rolnym.

W opinii administracji i rad zakładowych przedsiębiorstw przemysłowych zatrudniających chłopów-robotników panuje dość powszechne przekonanie, że są to pracownicy o najniższym wykształceniu, nie uzupełniający swych kwalifikacji zawodowych, mało wydajni, zatrudniani w służbach pomocniczych, nie związani z pracami produkcyjnymi zakładu i w małym stopniu biorący udział w pracach społecznych. O dochodzie i poziomie materialnym rodziny chłopsko-robotniczej w większym stopniu decyduje dochód uzyskiwany z pracy kobiety w produkcji rolnej, niż zarobki mężczyzny. Kobieta z grupy chłopsko-robotniczej, mimo różnorodnych zadań i obowiązków w gospodarstwie rolnym, domowym, w pielęgnacji i wychowywaniu dzieci, znajduje jeszcze czas na działalność w społeczności lokalnej.

Sytuacja ekonomiczna i pozycja społeczna kobiet w rodzinach chłopsko-robotniczych uległa zmianie po wprowadzeniu nowej polityki społecznej państwa na wsi. Produkcja rolna niezależnie od wielkości gruntów uprawnych stała się opłacalna. Uaktywniają się też małe gospodarstwa rolne, zwiększając dynamicznie produkcję rolną, a uzyskiwany dochód z tej produkcji podwyższa dobrobyt rodziny. W wyniku pozytywnych przeobrażeń i zwiększaniu efektywności produkcji rolnej zachodzą zmiany w gospodarstwie domowym. Gospodarstwa domowe urządzone tradycyjnie cechujące się niskim standardem wyposażenia i funkcjonowania przekształcają się obecnie w nowoczesne, podobne do gospodarstw domowych robotników przemysłowych. Dotyczy to w największym zakresie rodzin zasiedlonych w domkach jednorodzinnych, o wysokim dochodzie, o wykształceniu zawodowym lub średnim i mieszkających w pobliżu dużych aglomeracji miejskich. Niewielki jednak odsetek kobiet z grupy chłopsko-robotniczej prowadzi nowoczesne gospodarstwa domowe, wyposażone w sprzęt mechaniczny i automatyczny, cechujące się gromadzeniem zapasów żywności i prowadzeniem racjonalnego żywienia rodziny.

Wzrost poziomu życia ludności wiejskiej, w wyniku dynamicznie wzrastającej produkcji rolnej, spowodował głębokie przemiany w strukturze rodziny. Zainteresowania dobrami kulturalnymi rozwinęły się z namiennie wraz ze wzrostem poziomu dobrobytu rodziny, wykształceniem, wyposażeniem mieszkania i oddziaływań środków masowego przekazu. Dokonujące się przeobrażenia polegające na przekształcaniu się między innymi rodziny wielopokoleniowej w jednopokoleniową o mniejszej liczebności jej członków i większego udziału młodzieży w życiu rodziny. Badane kobiety największą liczbę godzin z dobrego budżetu czasu przeznaczają na prowadzenie gospodarstwa rolnego kosztem zajęć domowych i uczestnictwa w kulturze. Ograniczenie czasu zajętego poza pracą jest zjawiskiem zmiennym niekiedy nawet dla gospodarstw wysoko-specjalistycznych, ale w większym jeszcze stopniu występuje w rodzinach chłopsko-robotniczych.

Niespotykany dotąd rozwój oświaty, szkolnictwa, techniki, środków masowego przekazu, a zwłaszcza wzrost dobrobytu rodziny przyczyniły się do szerokiego uczestnictwa kobiet wiejskich w dobrach kultury.

W procesie przemian w zakresie spełnianych przez kobiety z rodzin chłopsko-

-robotniczych ról domowych i pozarodzinnych określony wpływ ma także działalność domów kultury, bibliotek, czytelnictwa książek, gazet, czasopism, oddziaływanie radia i telewizji. Akceptowane są fakty przekazy wartości moralnych, obyczajowych i wzorców życia przenoszone przez mężczyznę posiadającego bezpośredni kontakt z kulturą miejską. Wzorce kultury miejskiej wpływają na zmiany w dotychczasowym sposobie wykorzystania wolnego czasu, prowadzenia gospodarstwa domowego, żywienia, pielęgnacji, wychowania i kształcenia dzieci.

PRZYPISY

- ¹ H. Bednarski, A. Gustowski. Społeczne uwarunkowania zdrowotności kobiet wiejskich. (W:) *Kobiety wiejskie w życiu społeczno-gospodarczym wsi i rolnictwa*. Pod red. H. Bednarskiego. Bydgoszcz 1978, s. 74-99.
- B. Tyfran. Przesłanki prognostyczne do programu socjalnego wsi. (W:) *Wieś polska. Diagnozy i prognozy społeczne*. Pod red. J. Damrosza i B. Tyfran. Warszawa 1977, s. 141
- ² *Historia Polski*. Pod red. S. Kieniewicza i W. Kuli. Warszawa 1959, t. II część III s. 19
- ³ D. Gałaj. Społeczno-ekonomiczne przemiany w rolnictwie i społeczeństwie wiejskim. (W:) *Wieś polska...* Op. cit. s. 163
- ⁴ Cz. Maziarz. *Agronomia społeczna*. Warszawa 1974, s. 6
- ⁵ T. Czyżyk. Praca zawodowa członków rodzin i jej wpływ na sytuację kobiet w rodzinach chłopsko-robotniczych. (W:) *Społeczna rola kobiet w rodzinie wiejskiej*. Pod red. H. Bednarskiego. Bydgoszcz 1979, s. 40
- ⁶ M. Dziewicka. *Chłopi-robotnicy*. Warszawa 1963, s. 32; A. Woś. *Konsekwencje uprzemysłowienia rolnictwa*. *Wieś współczesna* 1965, nr 4, s. 37
- ⁷ J. Turowski. *Przemiany rodziny wiejskiej pod wpływem ośrodka przemysłowego*. *Studia Socjologiczne* 1964 nr 2, s. 114
- ⁸ Z. Tyszką. *Socjologia rodziny*. Warszawa 1976, s. 212
- ⁹ Z. Tyszką. *Rodziny robotnicze w Polsce*. Warszawa 1979, s. 146
- ¹⁰ R. Turski. *Między miastem a wsią. Struktura społeczno-zawodowa chłopów-robotników w Polsce*. Warszawa 1965, s. 207-208
- ¹¹ Z. Grochowski. *Dochody wsi a rozwój produkcji rolniczej*. *Nowe Drogi* 1976, nr 9, s. 90; T. Czyżyk. *Praca zawodowa członków rodzin...* Op. cit. s. 55
- ¹² Z. Tyszką. *Socjologia rodziny...* Op. cit. s. 213; H. Bednarski. *Społeczna rola kobiet wiejskich*. Bydgoszcz 1976, s. 93
- ¹³ H. Bednarski. *Aktywność polityczna kobiet wiejskich*. (W:) *Kobiety wiejskie w życiu społeczno-gospodarczym...* Op. cit. s. 11-28; A. Nieć. *W gromadzie żyje się ciekawiej*. (W:) *Kobiety wiejskie w życiu społeczno-gospodarczym...* Op. cit. s. 139
- ¹⁴ T. Czyżyk. *Praca zawodowa członków rodzin...* Op. cit. s. 44
- ¹⁵ H. Stasiak. *Rodzina miejska jako układ zachowań społecznych* (W:) *Socjologiczne problemy miasta polskiego*. Pod red. S. Nowakowskiego. Warszawa 1964, s. 367; Z. Tyszką. *Socjologia rodziny...* Op. cit. s. 190
- ¹⁶ H. Bednarski. *Społeczna rola kobiet...* Op. cit. s. 40-74; Z. Smoliński. *Przemiany dzietności rodziny w XX wieku*. (W:) *Współczesna rzeczywistość rodzinna*. Pod red. J. Kómorowskiej. Warszawa 1975, s. 202
- ¹⁷ E. Jagiello-Lysiowa. *Dziewczeta wiejskie a małżeństwo*. *Wieś współczesna* 1965, nr 6, s. 75-88; H. Bednarski. *Społeczna rola kobiet...* Op. cit. s. 47-50
- ¹⁸ D. Wawrzykowska-Wierciochowa. *Z dziejów kobiety wiejskiej*. Warszawa 1961, s. 18-19; B. Wawrzyński. *Kierunki przemian struktury i funkcji wiejskich gospodarstw domowych*. (W:) *Społeczna rola kobiet...* Op. cit. s. 28
- ¹⁹ T. Czyżyk. *Praca zawodowa członków rodzin* Op. cit. s. 46
- ²⁰ H. Bednarski. *Drogi kobiet wiejskich do zawodu rolnika*. Bydgoszcz 1976, s. 9-12; H. Bednarski. *Społeczna rola kobiet...* Op. cit. s. 83
- ²¹ H. Bednarski. *Społeczna rola kobiet...* Op. cit. s. 34-37
- ²² K. Słomczyński, W. Wesolowski. *Zróżnicowanie społeczne, podstawowe wyniki*. (W:) *Zróżnicowanie społeczne*. Pod red. W. Wesolowskiego. Ossolineum 1974, s. 102

- ²³ K. Chylińska, *W czterech ścianach i poza nimi. Życie Warszawy z dnia 20 stycznia 1968 r.*
- ²⁴ A. Hodolny, *Gospodarstwo domowe i jego rola społeczno-ekonomiczna*. Warszawa 1971, s. 92
- ²⁵ Jest to zbieżne z badaniami przeprowadzonymi przez H. Bednarskiego. *Spoleczna rola kobiet...* Op. cit. s. 43. natomiast większe od danych liczbowych podanych przez B. Gałęskiego. *Socjologia wsi. Pojęcia podstawowe*. Warszawa 1966, s. 68
- ²⁶ H. Bednarski. *Spoleczna rola kobiet...* Op. cit. s. 123
- ²⁷ J. Szczepański. Refleksje nad oświatą. Warszawa 1973, s. 26; S. Dziecielska-Machnikowska. Wykorzystanie czasu wolnego przez włókiarki. (W:) *Kobieta w rozwijającym się społeczeństwie socjalistycznym*. Pod red. S. Dziecielskiej-Machnikowskiej. Łódź 1975, s. 166–167
- ²⁸ E. Jagiello-Lysiowa. *Od chłopca do rolnika*. W zbiorze pamiętników: *Młode pokolenie wsi Polski Ludowej. Od chłopca do rolnika*, t. IV. Warszawa 1967, s. 53
- ²⁹ Raport o stanie zdrowia i opiece zdrowotnej nad kobietami oraz program działania na lata 1976–1990. Warszawa 1979; Polska 2000. Problemy zdrowotne Polski. Ossolineum 197, t. IV, s. 62
- ³⁰ Z. Tyszka, *Rodziny robotnicze w Polsce różnice i podobieństwa*. Warszawa 1977
- ³¹ Z. Tyszka, *Socjologia rodziny...* Op. cit. s. 190; H. Stasiak, *Rodzina miejska jako układ...* Op. cit. s. 367